

MELIORATIV RAYONLASHTIRISH PRINSIFLARI VA YERLARNING MELIORATIV HOLATI (XORAZM VILOYATI MISOLIDA)

Saparbayeva Go‘zaloy Ravshonbek qizi
Urganch davlat universiteti talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Xorazm viloyati yer yuzasini meliorativ rayonlashtirish prinsiplari va yerlarning meliorativ holatini o‘rganish haqida ma’lumotlar berilgan. Shuningdek vohaning meliorativ holatiga ta’sir etuvchi omillar haqida ham so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: rayonlashtirish prinsiplari, areal, zona, hudud, sho‘rlanish, amudaryo, zovurlar, voqa,

Аннотация: В данной статье приведены сведения о принципах мелиоративного районирования земель Хорезмской области и изучения условий мелиорации земель. Также рассказывается о факторах, влияющих на мелиоративное состояние оазиса.

Ключевые слова: принципы районирования, район, зона, территория, соленость, Амударья, рвы, оазис,

Abstract: This article provides information on the principles of land reclamation zoning in Khorezm region and the study of land reclamation conditions. It also talks about the factors that influence the meliorative state of the oasis.

Key words: principles of zoning, area, zone, territory, salinity, Amudarya, ditches, oasis,

Kirish: Ma’lumki, tuproq qoplami, sizot suvlar qum barxanlari bevosita meliorativ tuproqshunoslik obyekti hisoblanadi. Bu holat tuproq-meliorativ tadqiqot ishlaridagi vazifalarni belgilaydi. Tuproq-meliorativ tadqiqotlarning asosiy hujjati tuproq-meliorativ xarita hisoblanadi. Tuproq-meliorativ xarita esa melioratsiyaga muvofiq, ya’ni melioratsiyalanadigan maydon to’g’risidagi deyarli barcha ma’lumotlarni qamrab oladi. Xarita kompleks xarakterga ega bo’ladi, ya’ni unda tuproq-meliorativ rayonlashtirish ma’lumotlari — demak, gidrogeologik, gidrokimyoviy, fizikaviy, kimyoviy tahlil materiallari o‘z aksini topgan bo’ladi. Meliorativ rayonlashtirishda tuproq rejimi, xususiyatlari sintezlanadi, tuproqlarni meliorativ nuqtayi nazardan o’zaro yaqinlari birlashtiriladi. Bu borada V.A.Kovda, A.N.Rozanov, A.Rasulov, B.V.Fedorov, M.M.Krilov, L.P.Rozov, L.A.G‘ofurova,

S.A bdullayev, O .K ornilov, O .R am azonov, S.A zim boyev, V.Y.Isoqov va boshqalarning ishlarini keltirish mumkin. Ular tomonidan rayonlashtirishning qator tamoyillari ishlangan bo‘lib, quyidagilarni kiritish mumkin:

- 1) hudud tuproqlarining sho‘rlanish jarayonlari va sabablari;
- 2) botqoqlanish jarayonlari va sabablari;
- 3) hudud tuproqlarining sho‘rlanganlik darajasi va sifati;
- 4) botqoqlashganlik darajasi - quritish maqsadida;
- 5) tuproqlarning va gruntlarning suv-fizik, kimyoviy xossalari;
- 6) sizot suvlarining sathi, mineralizatsiya darajasi va sifati;
- 7) tuproqning unumdorlik darajalari, qaysiki melioratsiyalash navbati uchun asos bo‘ladi;
- 8) tuproq rejimi va melioratsiyasining o‘zgarishini landshaftga kelgusidagi ta’siri to‘g‘risidagi tashxis ma’lumotlari va boshqalar. Har qanday holatda ham tuproqlarni rayonlashtirish tatbiqiy vazifalarni yechishga, yaxshilashga qaratilgan bo‘ladi.

Asosiy qism: Tuproq-meliorativ rayonlashtirish, odatda, sho‘rlanish, botqoqlanish kabi tuproqlarning salbiy xossalari bilan uzviy genetik bog‘langan bo‘ladi. Meliorativ rayonlashtirish maqsadi, shu hududdan, ya’ni meliorativ rayonlardan optimal miqdorda sifatli hosil olishga qaratilgan bo‘lishi kerak. Masalan, yer yuzasiga yaqin joylashgan qattiq sizot suvlari gidromorf tuproqlarining unumdorligiga, o‘simliklarni optimal darajada namlik bilan ta’minlash hisobiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Ma’lumki, tuproqning sho‘rlanish jarayoniga uning onalik jinsi xususiyatlari katta ta’sir ko‘rsatadi. Buning sabablaridan biri tuproq o‘z navbatida o‘zining qator xususiyatlarini onalik jinsidan oladi. Bu borada onalik jinslarini suv o‘tkazuvchanlik, hajm-massa, mexanik tarkibi, suv sig‘imi kabi kattaliklarning tuproqqa ta’siri katta ekanligini alohida ta’kidlash maqsadga muvofiq. Shunday qilib, hududni tabaqalashtirish, ya’ni mustaqil tuproq-meliorativ rayonlarga ajratish, bir xil tuproq hosil qiluvchi onalik jinsi ustida shakllangan, bir xil sharoitda hosil bo‘lgan, bir xil omillar ta’sirida sho‘rlangan yoki botqoqlashgan va boshqalarga asoslanadi. Tuproq-meliorativ rayon deb, sho‘rlanishi yoki botqoqlanishi umumiy bo‘lgan bir xildagi onalik jins ustida shakllangan, tuproqlarining genezisi bir xil bo‘lgan hududlarga aytiladi. Vohaning Qoraqum bilan chegarasida kollektor bilan bir-biriga ulangan yon ko‘llarning tizimini kuzatish mumkin. Bundan tashqari Xorazmda sug‘oriladigan yerlar ichida kichik qum to‘plamlarini, lagan shaklida sho‘rxok va ko‘lchalarni uchratish mumkin. Xorazm viloyati geomorfologik sharoitiga ko‘ra, Amudaryo vodiysiga, uning qadimgi deltasi

tekisligiga, Qoraqumning shimoliy yon bag‘riga ajratiladi. Vohaning geomorfologik o‘mi va jinslaming joylashishi, Xorazm viloyatiga xos bo‘lgan sug‘oriladigan dahalar alohida gidrogeologik sharoitni paydo qiladi. Havoning quruqligi va radiatsiyaning kuchliligi sug‘orish suvlarini va sizot suvlarining bug‘lanishiga va transpiratsiyalanishiga olib keladi.

Xorazm viloyati tuproqlari Amudaryo yotqiziqlari qatlamidan tashkil topgan. Hidromorf tuproq hosil bo‘lish jarayoni hukm suradi. Yer osti suvlari oqim ining tabiiy sustligi ularning minerallasuviga olib keladi. Sug‘orish suvlari bilan oqib kelgan loyqa hisobiga doimiy tuproq qatlami qalinligi ortib bormoqda. Chirindining taqchilligi, tuproqning strukturasisizligi yalpi azotning kamligiga sabab bo‘lgan. Sug‘oriladigan yerlarning bir qismini o‘tloqlar va sho‘rxoklar egallagan. Keyingi yillarda Qoraqalpog‘iston Respublikasi va Xorazm viloyati tuproqlarining sho‘rlanishi avj olmoqda. Bu hududlarda o‘rta va kuchli darajada sho‘rlangan yerlar miqdori 43—53% ni tashkil qiladi. Bog‘ot, Gurlan, Qushko‘pir, Xiva, Yangiariq tumanlarida sho‘rlangan yerlar maydoni ortganligi kuzatildi. Xorazm viloyatining meliorativ holatiga shamol eroziyasi ham ta‘sir qiladi. Bu viloyatni barcha tumanlari shamol eroziyasidan zarar ko‘radi. Yerlarning turli kimyoviy moddalar va elementlar bilan ifloslanishi kuzatilmoqda. R.Qurvontoyev va boshqalarning (2000- yil) ma‘lumotlariga ko‘ra 181 ming gektar yer ekologik jihatidan kritik 86,6 ming gektari esa undan ham past holatda hisoblanadi. Tabiiy va antropogen omillar ta‘sirida Xorazm vohasi tuproqlarining suv o‘tkazuvchanligi o‘zgarmoqda. Umumiy maydoni 449123 gektardan, yuqori va juda yuqori suv o‘tkazuvchanlikka ega maydonlar 31% ni tashkil qiladi. Yaxshi suv o‘tkazuvchanlik qobiliyatiga ega bo‘lgan tuproqlar 35% atrofida. Bu ko‘rsatkichga ko‘ra, qoniqarsiz tuproqlar viloyatning 21,6%i juda past suv o‘tkazuvchanlikka ega yerlar esa 4% ini tashkil qiladi. Shunday qilib, Xorazm viloyatidagi o‘tloqi voha tuproqlarining 32%i qumoq va yengil mexanik tarkibga ega bo‘lib, viloyatning unumdor tuproqlari ichida yuqori o‘rinda turadi. Bu tuproqlar yuqori dehqonchilik madaniyati mahsuli bo‘lib, nisbatan yuqori unumdorlikka ega. Qolgan guruhdagi tuproqlarni melioratsiyalashda sho‘rini yuvishdan tashqari ularning suv o‘tkazuvchanligini yaxshilashga qaratilgan choratadbirlarga ham muhtoj. Albatta, har qanday hosil taqdirini eng awalo inson omili, keyinchalik boshqa omillar hal qiladi. Bu borada Xorazm vohasi tuproqlarini tuproq-meliorativ tumanlarga ajratish va har bir tuman uchun maxsus agromeliorativ choratadbirlarni belgilash katta amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kelib chiqishiga ko‘ra, Xorazm viloyati yer osti suvlarining shakllanishi platforma tipiga to‘g‘ri keladi. Sizot suvlarining to‘yinishi Amudaryo suvi va

sug'orish tizimiga bogliq. Lekin viloyatning Markaziy qismidagi sug'oriladigan dahalaridagi infiltratsiya hisobiga ham yer osti suvlari to'yinadi. Markaziy qishloq xo'jaligi tumanlarida to'plangan sho'r sizot suvlar uning atrofidagi rayonlarda sug'orish sur'ati, sizot suvlarining mineralizatsiyasiga ta'sir ko'rsatadi. Xorazm hududining gidrodinamik ko'rsatkichlariga ko'ra, ikki mintaqaga: qo'shimcha to'yinishi qum qatlamlaridan chekingan suv hisobiga to'yinadigan; yuqori qatlamdagi qum qatlamlaridan chekingan suv qatlamlaridan sizib o'tgan suvlarga to'yinadigan sizot suvlari mintaqalariga bo'linadi. Sizot suvlarining genetik manbayi sug'orish kanallari, sug'orish suvlari, Amudaryo suvi hisoblanadi. So'ngi yillarda yerlarning yoppasiga o'zlashtirilishi natijasida sug'orish jadallashib ketdi. Buning natijasida Gurlan va Urganch tumanlarida sizot suvlarining ko'tarilishi kuzatilmoqda. Sizot suvlari sathining eng yuqori bo'lgan davri may—sentabr, Amudaryo suvlarining maksimal darajaga ko'tarilgan vaqtlarga to'g'ri keladi. Agar sizot suvlarning qishki kamayishi mahalliy qayta taqsimlanishi hisobiga bo'lsa, bahorgisi (mart—aprel) bug'lanish hisobiga bo'ladi. Hidrogeologik ma'lumotlarga ko'ra, Gurlan va Urganch tumanlari butun voha yer osti suvlarining to'yinishi yoki yer osti oqimi vujudga keladigan viloyat hisoblanadi. Viloyatning markaziy, Amudaryo qismidagi delta tekisliklari atrofida asosiy sug'orish dahalari joylashgan. Vegetatsion sug'orish va sho'rxoklarni yuvish yer osti suvlarining vujudga kelishiga, ko'payishiga yana bir asosiy sabab bo'ladi. Bu boradagi muhim muammolardan biri hosil bo'lgan kollektor va zovurlar suvlaridan joyida foydalanishni hal qilish hisoblanadi. Bu muammoni hal qilish juda murakkab, lekin zarur. Bu ishda suv muammosi hal etilgan bo'lur edi. Lekin shuni unutmaslik kerakki, zovur suvlari sho'r, ya'ni turli darajada minerallasgan, ifloslangan, ayni chog'da oziqa elementlariga ega. Zovur suvlarini tashlamalar orqali chiqarib tashlanmasa yerlarning sizot suvlari sathi ko'tarilib ikkilamchi sho'rlanish rivojlanadi. Yuqoridagilarga qaramasdan chuchuk suv yetishmagan vaqtlarda ayniqsa iyul, avgust oylarida minerallasgan sizot suvlaridan sug'orish usuli, subirrigatsiya yordamida foydalanish yo'lga qo'yilgan. Bu tadbirdan eng awalo mexanik tarkibi yengil va qumoq tuproqlarda chuchuk suv yetishmagan taqdirda foydalanish nisbatan yaxshi natija beradi. Sug'orish mavsumi davomida yerlar sho'rlanadi, lekin sho'r yuvish davrida tuproqlarning sho'rini yuvish orqali bundan, ya'ni tuproqdagi tuzlardan «vaqtincha» qutulish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullayev S. Tuproq melioratsiyasi. T., 2000.
2. Abdullayev H.A., Abdurahmonov A. Sho‘riangan tuproqlar va ularning melioratsiyasi. T., 1989.
3. Александрова Л.Н., Найденова О.А. Лабораторно-практические занятия по почвоведению. М., 1976.
4. Базилевич Н.И., Панкова Й.И.. Опыт классификации почв по засолению. Почвоведение, 1968, № 11.
5. Besedin P.N., Shodmonov K.Sh., Yo‘ldoshev G‘. Butunittifoq paxtachilik ilmiy-tadqiqot institutining «Pravda» davlat mo‘ljaliidagi tajriba maydoni tuproqlari. «Markaziy Farg‘onaning eroziyaga uchragan yerlarini o‘zlashtirish yo‘llari» kitobida (rus). M., 1975.
6. Егоров В.В., Минашина Н.Г. Изменение плодородия почв при орошении вновь осваиваемых земель. М., 1976.
7. Jabborov N. Ximiya va atrof muhit. T., 1992.
8. Зайдельман Ф.Р. Мелиорация почв. М., 1978.
9. Исаков В.Й. Свойства арзиковых почв Центральной Ферганы. Т., 1991.
10. Ковда В.А. Солончаки и солонца. М., — Л. 1937.
11. Костяков А.Н. Основы мелиорации. М., 1956.
12. Qo‘ziyev R., Yo‘ldoshev G‘., Akromov I. Tuproq bonitirovkasi. T., 2004.
13. Islambayevna M. M. et al. XORAZM VILOYATI TABIIY GEOGRAFIK O‘RNINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI (GEOGRAFIK O‘RNINING QULAY VA NOQULAY TOMONLARI) HAQIDA //Eurasian Journal of Law, Finance and Applied Sciences. – 2022. – T. 2. – №. 2. – C. 50-53.
14. Sobirov J. X. O., Komiljanova E. U. Q., Sharifboyeva H. I. Q. XORAZM VILOYATIDA AGRAR SOHANING EKSPORT SALOHIYATINI KENGAYTIRISHDA AYRIM NOAN’ANAVIY TARMOQLARDAN FOYDALANISH ISTIQBOLLARI VA RIVOJI //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – T. 2. – №. 1. – C. 38-42.
15. Kuzibayevna K. D. et al. Drying of the Aral Sea and changes in the landscape of the Aral Sea region //Texas Journal of Multidisciplinary Studies. – 2022. – T. 4. – C. 108-110.